

Историја основног текста, Београд, 1969, 348 стр., Филолошки факултет Београдског универзитета, Монографије, књ. XXXI

Повестта за Александър Македонски е едно от най-значителните и най-привлекателните произведения на старобългарската белетристика. Особено важен за историјата на нашата средновековна литература е един неин вариант, отличаващ се с тврде интересни литературни белези — така наречената Србска Александрија. И до днес обаче изследователите не можат да бидат категорични в преценките си за него, тъй като все още липсва труд, в който да е разкрита съдбата му на българска почва. Кога Србската Александрија прониква у нас и какъв е нейният най-стар текст, која е книжовната среда, където тя е възприета първоначално, за какви читатели е предназначена, променя ли се отношението към нея през следващите векове и в каква посока — това са само част от нерешените проблеми. Тяхното изясняване се затруднява от обстоятелството, че са запазени твърде малко български ръкописи. Въпросите се усложняват извънредно много и от липсата на безспорни резултати при проучването на традициите на този книжовен паметник в другите литератури — гръцката, србската и източнославянските. Ето защо всяко ново изследване върху Србската Александрија, независимо за која от тези литератури се отнася, представлява интерес за нашата медиевистика. При това положение особена цена придобива за нас трудът на Р. Маринкович, в който е направен цялостен анализ на началната историја на творбата в славянските страни, включително и България.

По своята същност монографията на Р. Маринкович представлява една текстологическа студия, в която се изучава състоянието на основния текст на Србската Александрија според запазените славянски ръкописи. Тя се състои от дванадесет глави, предшествувани от кратък, но твърде интересен увод.

Трябва да отбележим, че уводът се явява съществена част от книгата, тъй като в него се изяснява методът на работа, посочват се целите и задачите на проучването, набелязват се някои проблеми, решаването на които може да бъде подпомогнато от получените в студията резултати, очертава се кръгът от ръкописи, които ще бъдат анализирани. Избраният метод на работа — последователно разкриване на етапите от историјата на текста — днес се прилага широко от съветските изследователи на старата руска литература, където той е оформен и теоретически изяснен от Д. С. Лихачов. Тук веднага трябва да се добава — досегашните

конкретни проучвания убеждават колко плодотворно за съвременната текстология е разкриването на историјата на текста. Монографията на Р. Маринкович е ново потвърждение за резултатността на този метод, който за съжаление все още не се използва в българската наука.

В увода ясно са формулирани основните проблеми, върху които авторката спира вниманието си. Целта на изследването е да се осветли най-старијат период от животата на Србската Александрија сред славяните и да се открие нейният основен, първоначален славянски текст. От така поставените цели и задачи се определя критеријат за подбор на ръкописите, върху които е построена студията. Авторката основателно отбелязва, че подобно проучване не може да се основава на отделни, случайно попаднали у изследователя ръкописи, а трябва да се има пред вид цялостното ръкописно наследство, като за работа бъдат отделени онези ръкописи, които пазят най-старото състояние на текста на произведението, независимо от това, че те може да са писани късно, да носят нови езикови белези и да произхождат от различни географски области. Тук Р. Маринкович е принудена да преодолява съществени трудности, тъй като такива ръкописи от ранно време са запазени малко, а в късните се откриват връзки с най-старијат текст едва след шателен анализ. Но конкретната работа над ръкописите, отразена в следващите глави, показва, че приложенијат критерий не само е напълно оправдан, но и единствено правилен и водещ до сигурни резултати. В крайна сметка от запазените около 350 славянски ръкописа, произхождащи от XIV до XX в. (към 300 руски, а останалите — южнославянски), за подробен анализ са избрани единадесет: осем србски, писани през времето от втората половина на XIV до XVIII в., един български от XVI в., един влахо-български от 1562 г. и един руски от 1490—1491 г. Частично са използвани други седемнадесет ръкописа (от XV до XVIII в.). Добре би било обаче изследователката да мотивира подбора, като посочи, разбира се, съвсем накратко и общо, онези особености на изостанените от нея ръкописи, които ги правят ненужни при изучаването на основния текст.

Въз основа на направения анализ на досегашните изследвания у авторката се оформя мисълта, че проследяването на историјата на текста днес е главнијат, най-актуален изучен проблем при изучаването на този паметник; оттука естествено произтича

и изборът на темата. В първата глава се излага с големи подробности движението на научната мисъл около въпросите, свързани със Сръбската Александрия. Като започва от най-ранните трудове, появили се в края на XVIII в., и достига до публикуваните през 60-години на XX в. изследвания, авторката спира вниманието си не само върху най-значителните, но и върху онези, които засягат мимоходом нейната тема. Тя резюмира съдържанието на всяка публикация, изтъква връзките, които съществуват между някои изследвания, посочва приноса на отделните учени, отбелязва мненията, възприети от следващите изследователи, взема отношение към различните начини за решаване на поставените проблеми, определя значението на разглежданите трудове. Стойността на направения преглед на научната литература се увеличава от факта, че са взети пред вид и работите, посветени на разпространената сред южните и източните славяни Псевдокалистенова версия на Александрията. Поради това първата глава на книгата ще бъде в помощ на всички бъдещи изследователи на Александрията, а не само на занимаващите се със Сръбската Александрия. Към извънредно пълния обзор бихме добавили две пропуснати статии, посветени специално на Сръбската Александрия: László Hadrovics. A délszláv Nagy Sándor — regény és középkori irodalmunk (La variante du Roman d'Alexandre le Grand et notre littérature du Moyen Âge), Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, 16, 1960 и CH.VAN DEN BERK, Wo entstand die sogenannte Serbische Redaktion des Alexanderromans? Opera slavica IV, Slawistische Studien zum V Internationalen Slawistenkongress in Sofia, Göttingen, 1963. Интересно е също да се отбележи, че неотдавна в „Die Welt der Slawen“, 1970, кн. I, бе съобщено за сложена под печат нова книга върху Сръбската Александрия: Roman Aleksandra velikog (Der serbische Alexanderroman) Bd. I: Kritische und synoptische Ausgabe Zweier unveröffentlichter Handschriften mit einer Einleitung. Hrsg. von C. A. VAN DEN BERK, München. Освен това в тази глава осезателно се чувствава нужда от едно синтезирано изложение на сегашното състояние на проучванията върху Сръбската Александрия. Хронологическото разглеждане на научните публикации не позволява да се открие достатъчно ясно общата картина на поставяните до днес проблеми, да се видят всички пропуски, недостатъци и грешки както при конкретната работа, така и в посоката на търсенята, да се покаже определено кои от постигнатите резултати могат да се смятат за окончателни и къде започват спорните моменти.

Същността на книгата е съсредоточена в следващите единадесет глави. Във всяка от тях се анализира изчерпателно по един ръ-

копис: гл. II — Белградска илюстрирана Александрия (ръкопис от втората половина на XIV в., унищожен, преди да е публикувана каквато и да е част от него); гл. III — Ръкопис А (от втората половина на XV в.; днес не съществува, но е публикуван изцяло); гл. IV — Вуксанов ръкопис, първи (от средата на XV в., непознат досега, намира се в Народната библиотека в Белград); гл. V — Карловски ръкопис (от XVIII в., намира се в Патриаршеската библиотека в Белград); гл. VI — Кирило-Белозерски ръкопис (от 1490—1491 г., намира се в Държавната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград, публикуван); гл. VII — Нямецки ръкопис (от 1562 г., пази се в Държавната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград, публикувани са фрагменти от него); гл. VIII — Софийски българо-влашки ръкопис (от XVI в., намира се в Народната библиотека в София, № 319, публикувани са части от него); гл. IX — Михановичева Александрия (от третата четвърт на XVI в., съхранява се в Архива на Историческия институт в Загреб, публикувани са откъси от него); гл. X — Ръкопис от Сръбската академия на науките (от началото на втората половина на XVI в., неизвестен до днес); гл. XI — Софийски сръбски ръкопис (от началото на XVI в., намира се в Народната библиотека в София, № 772); гл. XII — Софийска илюстрирана Александрия (от XV в., намира се в Народната библиотека в София, № 771). Преписите, които се съхраняват в Югославия, са изучени непосредствено по ръкописите, а намиращите се в България и СССР — по микрофилми.

В предишните изследвания тези ръкописи са проучвани частично (с изключение на всестранно познатия Кирило-Белозерски), а за някои от тях може да се каже, че са останали напълно неизучени (софийските, Александрията от Сръбската академия на науките). Използвайки и най-дребните направени досега наблюдения, Р. Маринкович подлага на задълбочен палеографски, текстологически и понякога езиков анализ всеки от ръкописите. В резултат на това тя често коригира изказани мнения и очертава приемлива картина на специфичните особености на преписите. Особен интерес представляват палеографските характеристики; майсторската реконструкция на текста от Белградската илюстрирана Александрия, съхранен частично в запазените снимки на илюстрациите; убедително разяснените отношения между текста и илюстрациите в два от ръкописите, притежаващи миниатюри (Белградския и Софийския); добре аргументираните и прецизни изводи относно преписвачите на Александрията. Направеното от Р. Маринкович за разкриване спецификата на преписите дава основания да се оцени книгата като значителен принос в опознаването им. В основни линии то вече може да се смята за приключено.

В тези единадесет глави обаче от най-голямо значение е анализът на отношенията между преписите. Навсякъде той заема централно място, от него се определя и последователността, по която са подредени в глави разгледаните ръкописи. Авторката не излага постигнатите резултати в обобщен вид, нито разглежда самотелно всеки текст във връзките му с останалите с оглед на окончателно установените от нея взаимоотношения. Тя води читателя по пътя, по който достига до своите изводи. Очерталата се още във втората глава най-обща групировка на ръкописите се конкретизира непрекъснато при проучването на всеки следващ текст. А изборът на този текст се определя от проявилата се вече в дотогавашния анализ посока на близост между преписите. Тъй че подреждането на ръкописите в монографията представлява една логично построена верига, в която всяко звено е тясно свързано със съседните: произтича от предходното и го изяснява. Този начин на изложение, макар да изисква от читателя изключителна съсредоточеност, дава възможност най-добре да се прояви убедителността на показаното от Р. Маринкович развитие в живота на първоначалния славянски текст на Сръбската Александрия.

Синтезирани, резултатите от изследването оформят следната история на текста. Най-старият славянски текст на творбата се появява в края на XIII — началото на XIV в. в Сърбия. Той е съхранен в ръкописите от група В (Софийски сръбски ръкопис, Ръкопис от Сръбската академия на науките, Михановичева Александрия, Нямецки ръкопис, Софийски българо-влашки ръкопис), чийто най-добър представител е ръкопис № 772 от Народната библиотека в София. Преди средата на XVI в. възниква редакция Х, след от която са останали във всички преписи от групите V и А, както и във втората част на Софийската илюстрирана Александрия. Тя се характеризира със слабо отдалечаване от основата, главно по посока на съкращаване на текста и модернизирание на езика и стила. Тази редакция предхожда други две редакции: V и А. В първата, запазена в Белградската илюстрирана Александрия, Вуксановия ръкопис, Карловецкия ръкопис и втората част на ръкопис А, се откриват още по-големи съкращения, значителни подновявания в езика и обединяване на стила. Тя води началото си от средата на XIV в. Втората, редакция А, има за цел коренно изменение на текста. Отначало в нея из основни се мени смисълът, правят се значителни съкращения и добавки, но по-късно се преминава само към дребни промени. Тази редакция е създадена в началото на XV в. Нейни представители са ръкопис А (първата част), Софийската илюстрирана Александрия (първата част), Кирило-Белозерският ръкопис. Ръкописите от група А отразяват още две фази от разво-
ла

та, в които се продължава процесът на подновявания в езика и стила: редакция А¹ от първата половина на XV в. (в първата част на ръкопис А и Софийската илюстрирана Александрия) и редакция А² от средата на XV в. (в същите два ръкописа). Изминатият дотук от Сръбската Александрия път е израз на „дефеодализация“ само във формата на творбата — макар да се внасят смислови изменения, духът на текста остава строго феодален. Езикът обаче придобива все повече народни, съвременни елементи, губи се епическата окраска на стила. Така приспособяваният към нуждите на преписвачи и читатели текст е широко разпространяван. По-малко четени са преписите, съхранили до това време архаични черти в езика, стила и съдържанието. Към средата на XV в. започва възкресяване на старата традиция, отразено в ръкописите от група В. Произведениято се мени слабо, и то само за да се архаизират езикът и стилът. Средата, в която се разпространява, вече не го възприема като свое всекидневно четиво, а се отнася към него с респект. В края на XV — началото на XVI в. са създадени няколко манастирски преработки: руска (Кирило-Белозерски ръкопис) и така наречената от авторката влашка редакция — стара (Софийски ръкопис № 319) и нова (Нямецки ръкопис).

Необходимо е да се спрем на някои конкретни въпроси, свързани с намиращите се в София преписи на Сръбската Александрия. Непосредствените наблюдения върху ръкописите, макар да не внасят корекции в основните заключения на Р. Маринкович, са от значение, тъй като засягат преди всичко три твърде важни преписа: № 772, за който авторката счита, че би могъл да се постави в основата на бъдещото критическо издание; № 771, един от двата ръкописа (наред с този от Сръбската академия на науките), по които основният текст в № 772 може да се поправи и допълни, където е нужно; № 319, единственият ръкопис, писан несъмнено от българин.

Сравнявайки приведените от Р. Маринкович примери с преписите, от които са извлечени, откриваме много случаи на неточно цитиране. Макар никъде авторката да не съобщава принципите, по които предава текста на цитираните примери (а това би трябвало да се направи), очевидно е, че тя смята за необходимо да запази графичните особености на ръкописите: липсващите в съвременната азбука букви, надредните букви, титлите. Ето защо, когато цитираният пример не съвпада с ръкописа, ясно е, че се касае за неточност (тук не се вземат пред вид случаите, в които може да се предположат печатни грешки). Най-често неточностите не водят до изменения в смисъла. Но тъй като в бъдещото критическо издание на Сръбската Александрия точното предаване на текста ще бъде най-важната задача, тук ще посочим някои от тях, като

съвременно се опитаме да потърсим причините за допускането им. Понякога грешките очевидно се дължат на невъзможности за правилно разчитане на използваните микрофилми: например цитира се печалоуке вм. печалоуе (№ 771, стр. 90, пример 3); емоу вм. емоу (№ 771, стр. 151, пример 4); землѣ вм. земле (№ 771, стр. 151, пример 5); слышала вм. слышала (№ 772, стр. 93, пример 4); началото на ръкопис № 319 е предадено: **авлает . . . же в8 рече засмиав са** црь кь верверих8 рч е ти8бо кь върнаа работа вм. **авлаетса . . . а же Верверих** кь . . . нав8 рече, засмиав са црь кь Верверих8 реч ти 8бо кь върнаа работа и т. н. На други места навярно ще трябва да съзем отклонения от възприетите при цитирането принципи: **птицехъ** вм. **лит** цехъ (№ 771, стр. 80, пример 15), **проводити** вм. **проводит** (№ 771, стр. 120, пример 4), **млада** вм. **млад** (№ 771, стр. 121, пример 2), **житиѣ** вм. **жити** (№ 771, стр. 123, пример 6), **грады** вм. **грьды** (№ 771, стр. 172, пример 5), **властеломъ** вм. **властеломъ**, **своимъ** вм. **своимъ**, **рече** вм. **реч** (№ 772, стр. 121, пример 6), **намы** вм. **намы** писалъ вм. **писалъ** (№ 319, стр. 254, пример 4), **втрочете** вм. **втрочете** (№ 319, стр. 255, пример 6), и др. Доказателство за това са случаите, когато една и съща форма се цитира по различен начин: в № 771 името на главния герой се пише винаги **Алеѣндръ**, така обикновено се предава и в книгата, но няколко пъти авторката пише **Алеѣндръ** (стр. 122), **Алеѣндрои** (стр. 80, пример 19); на стр. 79, пример 5 от № 771 формата много е представена правилно според ръкописа, но само след няколко реда в същата фраза тя се променя на много. В редица примери се откриват промени, очевидно съзнателно извършени от изследователката, но останали неизяснени и според нас неоправдани: **наричють** вм. **наричють** (№ 771, стр. 124, пример 5), **поклонивъ** вм. **поклонивъ** (№ 771, стр. 124, пример 3), **свѣсти** вм. **свѣсти** (№ 771, стр. 156, пример 3), **Ал.** вм. **Алеѣндръ** (№ 771, стр. 171, пример 4), **рамѣ** вм. **рамо**, **Ал.** вм. **Алеѣндръ** (№ 772, стр. 155, пример 2), **съ македонѣны бждете** вм. **съ македонѣны бждете** (№ 319, стр. 254, пример 2), **чъсть** вм. **чъ**, **моя** вм. **мож** (№ 319, стр. 255, пример 5), **достоанію** вм. **достоаніе**, **мнѣ** вм. **мнѣ** (№ 319, стр. 255, пример 6), **нн вѣ хоудын бѣше** **Ал.** **коуждо в ннх** вм. **нн бо хѣди бѣше** **Алеѣндръ** **кжжл в ннх** (№ 319, стр. 256, пример 1), **по словенскомоу азыкоу наричѣтъ** **Потѣчище** вм. **по словенскомъ азыкѣ наречѣтъ** **Потѣчище** (№ 319, стр. 259, пример 1) и т. н. При цитирането са допуснати и грешки,

които засягат смисъла на текста: **гнь** **мон** **Алеѣндръ** вм. **гнь** **иже** **мон** **Алеѣндръ** (№ 771, стр. 122); **боли** **бо** **соутъ** вм. **боли** **оубо** **соутъ** № 771, стр. 141, пример 4), **прѣровъ** **дльбокъ** **на** **полю** **томъ** **вм.** **прѣровъ** **дльбокъ** **зѣло** **на** **полю** **томъ** (№ 771, стр. 171, пример 3); **на** **рамѣ** **положивъ** **вм.** **на** **рамо** **свое** **положивъ** (№ 772, стр. 155, пр. 2); на стр. 80, пример 13, ръкопис № 771 неправилно е отнесен към третата група преписи, докато трябва да бъде поставен в първата, тъй като в него цифрата също е **ѣ**; на стр. 91, пример 13 изрично е подчертано, че в № 771 липсва **бо**, а в действителност съюзът съществува и пр. Посочените примери създават впечатление за известна неprecизност. Тук се обръща внимание върху нея с оглед тя да бъде избягната при евентуалната подготовка на критическо издание на Сръбската Александрия, за осъществяването на което Р. Маринкович е най-добре подготвената в момента изследователка.

За улеснение на бъдещите проучвания ще внесем още няколко корекции към направения от Р. Маринкович анализ на софийските ръкописи. Неправилно се твърди, че в ръкопис № 772 не се употребяват дверови гласни (стр. 295). Макар авторката в своите примери да поставя навсякъде само **ъ**, в редица случаи на тези места в ръкописа се чете **ѣ**. Големият и малкият **ер** се различават по написане твърде ясно в ръкописа (това личи дори от приложените в книгата снимки). Необходимо е също да се спомене и незабелязаната от авторката липса на няколко листа (между л. 235 и 236) в ръкопис № 319. Трябва да бъде променена и датировката на т. нар. Софийски втори ръкопис, който се намира в състава на № 771. Авторката го отнася към XVI в. (стр. 13), обаче водният знак (л. 27, 30, 54), с който тя не е имала възможност да са запознае, свидетелствува за едно по-късно време на написване — средата на XVII в. (Срв. В. С. Николчев, *Водяные знаки Османской империи*, т. I, 1954, № 179а, 186, 200, 268; най-близък до разглеждания е знакът от 1648 г. — № 200.)

За историята на българската средновековна литература особено важни са изводите на авторката относно ръкопис № 319 и редакцията, към която той принадлежи. При цялата убедителност на доказателствата за целта, времето и характерните белези на тази редакция не може да се приеме безрезервно твърдението, че единственото място, където е било възможно тя да възникне, е Румъния (стр. 261—262). До този извод изследователката стига не въз основа на анализ на текста, а се ръководи само от логически съображения: както Сърбия, така и България в края на XV в. преживявала период на дезорганизация на обществеността и

културния живот; няма никакъв по-ранен български ръкопис на Сръбската Александрия; във Влашко са събрани емигранти от южнославянските страни; освен това при все че ръкописът от 1562 г. е най-старият познат, това не значи, че е първият; и накрая, през XVI в. Александрията е била доста популярна в Румъния. На тези основания могат да се противопоставят други — също логически. В края на XV в. България съвсем не преживява първите години на робството. От окончателното установяване на турското господство вече е изминало цяло столетие, в което литературният живот бива отново организиран, предимно в манастирите. Явяват се и значителни книжовници — Вл. Граматик, Дим. Кантакузин. Липсата на по-ранни български ръкописи не означава, че такива не са съществували, както справедливо забелязва това авторката по отношение на влашкия ръкопис от 1562 г. Популярността в по-късен период не е свидетелство за широко разпространение в предходна епоха. Най-сетне фактът, че в ръкопис № 319 е отразена по-ранна фаза от развоя на текста в сравнение с Немецкия ръкопис, а широко навлезлите в него черти на народния говор са наслоени върху един твърде правилен текст при няколко следващи преписвания, свидетелствува, че не може да бъде изключена така категорично възможността манастирската редакция да е създадена в България.

Що се отнася до конкретните проучвания на авторката над ръкопис № 319, трябва специално да се подчертае, че от тях се получава убедителна обща представа за този препис на Сръбската Александрия. Единствено в езиковия анализ, който при това тук е най-подробен в сравнение с всички останали ръкописи, съществуват неточности и непълноти, произтичащи вероятно от слабото познаване на историята на българския език. Така например непълно е твърдението, че по това време в българския народен език ятовата гласна се е изравнила по гласеж с е; тя е преминавала и към редицата на а гласни. Това явление е отразено в ръкопис № 319: наред с примери като лето (л. 3а), некоего (л. 16б), видевь (л. 18а), требвьт (л. 34б) и др., тук се срещат и форми

накогю (л. 43а), накогода (л. 48б). Ето защо не бива да се твърди, че изравнените по своя гласеж ъ и ѧ в разглеждания ръкопис са звучали само като е. Още повече, че наред със случаите, когато преписвачът пише е вм. ѧ: езьк8 (л. 21б), езьци (л. 174а), месо (л. 41а), кнези (л. 196б) и др., се откриват и написания с ѧ: ѧзыхь (л. 175а), ѧзыкь (л. 175б), ѧзыци (л. 187а). Не може да се приеме за правилно и твърдението, че замяната на ж с ъ е характеристика на западните български говори. Това е най-широко разпространеният в българския език рефлекс на голямата носовка (и в литературния език), който обаче в западните говори е слабо застъпен (днес се среща само в два западни диалекта — Белослатинско-плевенския и Видинско-ломския). Изравняването на ъ и ѧ също не е особеност на западните говори, а общобългарско явление. Ще посочим и няколко случая, в които се проявява редукция на неударените гласни — един характерен белег на източнобългарските говори; преписвачът винаги пише Никтонавъ (само един път употребява Нектенавом), редовно си служи с формите Макидонѧ, Макидонѧ и производните от тях, а по рядко с Македонѧ. От всичко това е ясно, че за да може да се свърже категорично ръкопис № 319 с определена територия на България, са необходими допълнителни задълбочени езикови изследвания. Анализът на Р. Маринкович обаче доказва, че преписът е правен несъмнено от българин. Ето защо по-правилно би било ръкописът да бъде означен Софийски български ръкопис, а не Софийски българо-влашки ръкопис, както е в книгата.

Накрая нека подчертаем, че посочените неточности не хвърлят сянка върху същността на книгата. Трудът на Р. Маринкович заслужава несъмнено положителна оценка — преди всичко като една необходима основа за по-нататъшни изследвания на Сръбската Александрия в отделните южнославянски и източнославянски литератури.

Светлина Николова